

Józsa Judit

Magyar utazók esete az olasz nyelvvel

„Olaszul nem tanulunk, olaszul tudunk”

1. Bevezetés

Szépe György *Nyelvpolitika – Pannoniából nézve* (2002) című írásában a következőket írja:

A XX. században, főként 1920 és 1947 között egy sajátos „Mitrópa” modell alakult ki, ami azt jelentette, hogy a latin megmaradt, a német kétségtelenül fölényben volt az élő idegen nyelvek között, de fölzárkózott mellé a francia, rendkívül lassan az angol, pillanatokon belül könnyedséggel az olasz (bár jobb helyeken nem tanultak olaszul, azt mondták:olaszul nem tanulunk, olaszul tudunk, hiszen annyi latint tanultak, hogy csak el kellett menni Olaszországba). Egyébként egész Közép-Európát ez jellemezte.

Bár századokon át sok magyar tanulta vagy sajátította el az olasz nyelvet, sem a közvélemény, sem az értelmiség, sem a közoktatás nem tartotta mindig elengedhetetlenül szükségesnek. Az első magyarországi közoktatási törvény, a *Ratio Educationis*, az olasz nyelvről ezt írja:

Amikor az anyanyelvet el akarjuk terjeszteni, semmiképpen sem kívánjuk elhanyagolni azokat a nyelveket, amelyeket a műveltebb népek beszélnek: emiatt szervez külön tanári állást az egyetem a német nyelv oktatására. De mivel nem kevésbé fontos nemzetünk kapcsolata a török porta alatt álló szomszédos tartományokkal, ezért szükséges, hogy közkölségen alkalmazzák a török és az újjörög nyelv tanárát. Nem kívánatos azonban hogy a francia és az olasz nyelv oktatását közkölségen alkalmazzák azok kedvéért, akik e nyelvet kívánják megtanulni. Lehetőség van viszont ezeknek az oktatóknak is arra, hogy megegyezzenek bizonyos havi összegben a sors által jobban kegyelt hallgatókkal, ennél többet azonban a tehetősebbektől sem kérhetnének (1981, 291).

A XIX. században az olasz nem is volt elterjedt nyelv nálunk. A század közepén jelennek meg az első magyar nyelvű eszközök, hogy tudniillik „ne kényszerüljön a Magyar előbb idegen nyelvet tanulni, hogy abból ismét rosszul tanulhassa meg

a művészhon e szép és kellemdús nyelvét” (Szépvári 1846, 3).¹ A XX. század első felében volt 20 év, amikor a jól ismert okoknál fogva megnőtt az olaszul tanulók száma, de a periódus vége felé, politikai okokból az értelmiségiek egy része jobban szimpatizált az angollal és a franciával. Németh László nyelvtanulói programjában is csak a „kötelező útvonalokról” történő egy lehetséges leágazásnak tekintette az olasz nyelvet.

Jelen összeállítás vegyes műfajú írásokból (útirajz, visszaemlékezés, önéletrajzi írások, lírai útinaplók) vett részleteken keresztül arra nyújt néhány példát, mit is tapasztaltak Itáliát megjárt honfitársaink a vendéglátó ország polgáraival folyó kommunikáció során.² Természetesen nem különleges magyar problémáról van szó, német, angol, francia utazók hasonló élményekről számolnak be. Különösen arról, mire jutottak a gyakorlatban egy otthoni, tankönyvből elsajátított olasz nyelvtudással. Nem is lehetett ez másképp egy olyan országban, amelynek lakói maguk sem mindig értették meg egymást Itáliában. A nyelvtörténészek a XVII. századra teszik annak a *linguaggio itinerario*-nak („utazó-nyelv” kialakulását, amely a kereskedők, prédikátorok, színészek és utazók között egyfajta modernkori *lingua franca*-ként működött (Marazzini 1994, 329.; Trifone 2007, 37). Az olasz nyelvi helyzettel foglalkozó nyelvészek között máig nincs teljes egyetértés a tekintetben, hogy mennyire sikerült nyelviileg Olaszországot egyesíteni.³ Az idejévkforduló kapcsán ez a kérdés is lépten-nyomon előkerül, s a kérdésre adott válasz nem teljesen mentes bizonyos nyelven kívüli tényezőktől.

2. Akik más idegen nyelvekkel is boldogultak

Aki rövid időre utazott, annak nem is volt szüksége olasztudásra. A szállodában nemzetközi társaságba került, németül, franciául a személyzet is, a vendégek is tudtak. Wesselényi Polixéna kicsit tudott olaszul, a pápával is így társalgott, de megjegyezte, hogy azokban a körökben, ahol ő megfordult, a társalgás nyelve a francia volt. Nem csak a reformkorban volt ez így, a XX. századi utazó is jó eséllyel próbálkozhatott a franciával. A két nyelv között valamilyen szinten fennáll a kölcsönös megértés, az iskolázott rétegek régebben franciául tanultak az iskolában,

¹ Amikor Fiumébe hirtelen kellett olaszul tudó magyar tanárokat találni, ki kellett őket képezni, azaz ösztöndíjjal Olaszországba küldeni a vállalkozó szellemű „nyelvkészséggel” rendelkező, leendő tanárokat.

² Az összeállításban terjedelmi és egyéb megfontolásokból nem szerepelnek regények, még a kifejezetten önéletrajzi indíttatású művek sem. A magyar irodalom ezekben is bővelkedik.

³ Rafeale Simone, egyik legismertebb olasz nyelvész véleménye szerint nem kell túl távoli völgybe sem elmenni, hogy megtapasztaljuk, milyen komoly nehézséget jelenthet a presszó tulajdonosával néhány szót váltani (1996, 123–125.)

és az északi tartományok egy részében használt dialektus, a gall-itáliai csoport közelebb áll a franciához, mint az olaszhoz, tehát a franciát sokan értették. Persze úgy is lehetett jární, mint Karinthy Frigyes kis írásának szereplői:

A feleségem ma délelőtt bement egy olasz könyvkereskedésbe. Nem tudván jól olaszul, a francia tudományát szerette volna érvényesíteni és előkelően így szólt:

– Pardonné moa, eszkö vuzavé kelk övr dö kelkön...

A francia szóra az olasz boltos ránézett és csak ennyit mondott savanyúan németül:

– Ich verstehe nicht ungarisch. (Karinthy é.n., 119.)

Latinul, németül, franciául lehetett tehát valóban boldogulni, attól függően, hogy milyen időszakban, milyen környezetben, melyik városban fordult meg a magyar utas. Volt, aki kifejezte csalódását, mert arra számított, hogy Milánóban vagy Triesztben az utca népe közül is többen tudnak németül. „Franciául gagyogunk, s talán mert önagysága fogyatékos tudója a nyelvnek, imént olyan biztos fellépése kislányos bizonytalanságra változik (Talpassy 1977, 23). „Olasztudásom akkoriban a gimnáziumi latin emlékekből állt, no meg annyiból, amit az útra készülve három hét alatt megtanulhat az ember.” (Beke 2001, 39.)

2.1. Akiknek mindenképpen meg kellett tanulniuk olaszul

Voltak azonban, akik nem rövid turistáskodás céljából érkeztek Itáliába. Lénárd Sándor új életet kezdeni ment Olaszországba, és nem egészen önszántából. Megindítóan szépen ír erről visszaemlékezésében.

Ha új életet akarsz kezdeni, a régit be kell fejezned. Meg kell halnod, fel kell támadnod. Gügyögve kell megtanulnod az új nyelvet, s az új szavakkal az új hasonlatokat, új verssorokat kell tudnod, ha idézni akarsz. Meg kell tanulnod, hogy a patikának más szaga van. Más az udvarias szó, mások a tabuk. Mást kell kiáltanod, ha valaki a lábodra lép. Ha éhes vagy, más ételekről álmodsz. Ha pénzt keresel, új számok mondják az értékét... Az ember 28 évesen már nehezen kezd új életet... Nem jó újra kezdeni. Már tízévesen sem jó...(Lénárd 1973, 200.)

Nyelvet tanulni szép és hasznos időtöltés. Nyelvet cserélni megrendítő élmény. Csak a számok, a színek, az állatok élnek túl bennünk. A fogalmak, az igék megváltoznak. A kedvenc kifejezéseink, szólásmódjaink, amelyekről barátaink ránk ismernek, elhagynak. Jóízű tréfáink értelmüket veszítik. Bölcs mondásaink komikussá, vagy banálissá válnak...(Lénárd 1973, 215.)

Ő is megerősíti a Szépe Tanár Úr által mondottakat: „Olasz tudásom latinból és franciából áll”, írja (Lénárd 1977, 199.), majd elmeséli hogyan kínlódta át magát egy olasz regényen, nyelvtanulás céljából, és hogy derült ki, hogy a nagy futurista Marinetti nyelvtanulók számára nem éppen alkalmas, az olasz olvasók számára is érthetetlen regényét választotta.

Passuth László író a XX. század húszas éveiben egy milánói bankban kapott állást, ahol egyszerre találkozott a lombard nyelvvél és a banki szaknyelvvél:

„Kegyetlen helyzetbe kerültem: két ismeretlennel kellett egyszerre megküzdenem: Nem értettem lombardul, s fogalmam sem volt arról mit ért Vitali a szintetikus képletek alatt.” Naplójában részletesen beszámol az olasz nyelv elsajátítása felé vezető röggös útról: „Az olasz – a felsőbb régiókban – rettenetesen nehéz nyelv, milliányi árnyalatával. S amilyen kedvesek a makaróni-dadogókkal az itáliai vendéglátók, éppoly kegyetlenek akkor, amikor valaki már úgy hiszi magáról – valóban elsajátított Dante nyelvét.” (Passuth 1966, 409.)

Visszaidéz sok epizódot, egy mulatságos történetet is, ahol neki kellett a csak dialektusban beszélő takarítónő és az irodalmi olaszt beszélő házigazda között el látni a tolmács szerepét.

3. A kik otthon tanultak olaszul

Sokan indultak el úgy Olaszországba, hogy nem bizván teljesen a meglévő francia és latin tudásukban, igyekeztek valamennyit olaszul tanulni. A külföldiek számára írt olasz társalgási nyelv tulajdonképpen fikció volt, egy valóságban nem is létező, mesterségesen megalkotott olasz köznyelven.⁴ Sok utazó számol be arról, milyen meglepetés érte őket, amikor az általuk tanult nyelven próbáltak a helyiekkel érintkezni: „A köznép, kivált a nápolyi, dialektusban gagyog, fényes kudarcot vallott olasz tudásom” – írja 1867-ben egy utazó (Zádori 1867, 45). Egy másik pedig így panaszkodik:

„A nép itt olyan dialektust beszél, amit az ördög ért. Aki grammatikából tanult olaszul, mint én, annak nyelvtudománya meglehetősen próbára lesz téve, ha Olaszhonba utazik. Velenczében például nagyszerűen ment a diskurzus olaszul, Lombardiában egész Milá-

⁴ Massimo Vedovelli könyvet írt a külföldiek olasz tanulásáról, melyben megállapítja, hogy a németek számára írt nyelvkönyvek és szótárak valamivel élőbb nyelven íródtak, mint az angolok vagy a franciák számára készült hasonló célú munkák (Vedovelli 2002, 47–66).

nóig szinte, Paviá-ban Vogherában már nehezebben, Genuában abszolút sehogy. Maguk a született olaszok sem értik ezt az itt divó nyelvet.” (Hoványi 1851, 67.)

Egy harmadik utas a következő megfigyelést teszi: „Általában ösmert a művelt nyelv, de a nápolyi makaróni nyelvből betűt sem értünk.” Később megjegyzi:

„A piacokat Nápolyban *largonak* hívják: egyáltalán azt találtam Olaszthonban, hogy három dolog megnevezésében nagyon eltérnek a dialektusok egymástól, ezek: utca, tér és az üveg. Ez utóbbit p.o. Velenczében *bottiglia*-nak, Toszskánában *fiasco*-nak, Nápolyban *carafa*-nak, Romagnában *foglietta*-nak Liguriában *vassatta*-nak nevezik.” (Jánossy 1902, 174.)

Ezek közül az írások közül talán legszórakoztatóbb olvasmány Rádl Ödöné, aki oldalakon keresztül sorolja nyelvi kalandjait *Egy tél Olaszthonban* című útirajzában. Mindenesetre ezek az utazók biztosan azt mondták volna, hogy „Olaszul ne tanuljunk, olaszul úgysem tudunk.”

A fenti idézetek ugyan elég régen íródtak, de korántsem XIX. századi nyelvi helyzetről van szó. Berczeli A. Károly könyvéből való az alábbi részlet (Berczeli 1958, 10), aki érdekes elméletet gyárt az olasz gazdag gesztusnyelv magyarázatára.

A pásztor, inkább csak unalomból, mint kíváncsiságból, kérdezte meg tőlük, hogy hova mennek. A nyúlánkabb fiatalember, aki kotyogott valamit olaszul, boldogan, hogy gyakorolhatja magát a szépzengésű nyelvben, harsányan kiáltotta oda: A Napoli!

A pásztor ettől egy kissé meglepődött, mert meglepődve ütötte fel fejét. Erre úgy látszik, nem volt felkészülve. Miközben felállt és néhány lépést tett feléjük, elismerő szavakat mormolt, arckifejezése legalábbis ezt árulta el. Mert, hogy mit motyogott, azt már a fiatalemberünk nem tudta megfeyteni, bár nagy odaadással figyelt rá. De akkor még nem tudta, hogy Dante nyelvét az olaszok is javarészt az iskolában tanulják, és hogy minden vidéknek, sőt falunak megvan a maga sajátos nyelvjárása, amely elképesztően különbözik a többiekétől. Annyira, hogy külön stúdium nélkül aligha lehet bármelyiket is elsajátítani. E bábéli nyelvzavar sokszor elcsüggesztette vándorainkat, főleg Nápoly környékén és Sziciliában, s rákényszerítette őket is az olaszok között annyira divó jelbeszédre.

Olyan utas is akadt, aki az első félreértést okozó beszélgetésért az itthoni nyelvkönyveket okolta. „Festőtanuló vagyok, s mivel a Schidlofból tanultam, termet, lakosztályt kértem egy bútorozott szoba helyett (Borsos 1971, 166.)

A XX. század második felében írt útikönyvek, tudósítások is mind kitérnek az olasz nyelvi egység hiányának kérdésére.

Az olaszok csak akkor beszélnek olaszul, ha nagyon muszáj. Olasz helyett tucatnyi más nyelven beszélnek. A rómaiak rómaiul, a nápolyiak nápolyiul, a szardíniaiak szárdul, a milánóiak lombardul, a torinóiak piemonteüül, a velenceiek venetóiul, a firenzeiek toszkánul, a bolognaiak emiliaiul, a szicíliaiak szicíliaiul és így tovább.” (Buzási 1969, 88.)

De nincs ebből bábeli zűrzavar, mert szerencsére él a szépséges olasz nyelv, amit szerte Itáliában valamiféle speciális eszperantóként használnak.

Vagy idézhetjük ismét Lénárd Sándort, aki a római dialektus kapcsán így ír:

Odahaza örülünk annak, hogy nagyszámú nyelvjárásunk van, melyek közül a miénk csak egy. Idegenben azonban bosszant minket, ha az emberek nem úgy beszélnek, ahogy az a tankönyvben meg van írva. A Velencét járók azt igyekeznek megfejteni, mit kiáltanak egymásnak a gondoliere-k, hogy a sötétben össze ne ütközzenek. De a kezükben tartott rövid útikalauz rövid nyelvismertetésével nem jutnak sokkal messzebbre, mint a kevés iskolai latin megmaradt morzsáival. Ha pedig a Velencében megtanult szavakat Genovában akarják kipróbálni, a pincér sajnálkozni fog, mondván hogy ezen a nyelven nem ért. És ha a turista netán saját olasz nyelvét akarja összerakni a Sziciliából, Abruzzóból, Latiumból való szavakat, biztos lehet abban, hogy nevetség tárgyává lesz. (Lénárd 2003, 105.)

Az olasz nyelvet ismerő utazó naplójában bőven használ olasz nyelvi idézeteket, teletűzdeli írását alkalmi kölcsönzésekkel, élményeit néha kevert nyelven írja le. A külföldiek számára készült olasz tankönyvek időnként útikönyvre hasonlítanak, olyan sok bennük az országismereti elem. Az olaszországi útikönyvek meg sokszor a nyelvkönyv szerepét veszik át.

4. Akik olasz szakosak voltak

Külön elemzést érdemelének azok a szerzők, akik italianistaként írtak naplót és tették meg nyelvi, nyelvészeti megfigyeléseiket. (A fentebb idézett Berczeli is olasz szakot végzett.) Számukra az olasz soknyelvűség régóta ismert tény, nem riasztó, inkább szórakoztató. Karinthy Ferenc könyve, az *Itália mia* sokak által kedvelt és idézett alkotás.

Talán kevesebben ismerik Füsi József *Tengeri szél* című lírai útinaplóját. Füsi olasztanár, fordító, író volt, akiről Németh László a következőket írta: „Ő nemcsak szerette az olaszokat, de ahogy egy helyen odaveti, szerelmes volt az olasz népbe. S ez a szerelem nemcsak élete történetét szabta meg, de itthoni mozgásán, bölcsletén is észrevehető volt” (Németh 1980, 259).

Füsi kutatói ösztöndíjjal (Garibaldiról kívánt dokumentumregényt írni) több hónapot töltött Olaszországban, bejárta az egész félszigetet, Szicíliaba, Szardínia szigetére is eljutott. Több hónapot töltött egy romagnai család vendégeként, nagyon sok emberrel beszélgetett. Ezeket a tapasztalatokat írta le, de olasztanárként különös figyelmet fordított a nyelvhasználat kérdéseire is. Írása sok érdekes megfigyelést közöl a korabeli olasz társadalom, kultúra nyelv állapotáról, dialektusokról és idiolektusokról, valamint a magyar és olasz kommunikáció közti különbségekről. Az olaszok sokat beszélnek, mert ezen a nyelven beszélni esztétikai élmény az anyanyelvi beszélők számára is – állapítja meg. Ez az utazás nyelvi fürdő is volt a számára, gondosan tanulta, feljegyezte a nem ismert kifejezéseket, új szavakat.

5. Magyar nyelvvel Olaszországban

Arra azért a legnaivabb magyar sem számított, hogy anyanyelvén tud társalogni, de néha még ez is előfordult. Zádori János jegyzi meg (1867, 14), hogy a velencei étteremben a pincér, a portás, s a vendégek nagy része is magyar, így magyarul ment a társalgás és a sajkást is magyarul rendelték és fizették ki. Több utazó is berzenkedik amiatt, hogy a magyar nyelvről való ismeretek meglehetősen hiányosak. Császár Ferenc említi, hogy beszélőtársa megkérdezi, „divatozik-e még nálunk a latin nyelv, mely – mint hallá – anyanyelvünké vált, mert sok közvitézt is halla így beszélni.” (Császár 1844, 194.) Wesselényi beszámolójából sokat idézett az a passzus, ahol a hölgy azt a beszélgetést említi, amelynek során kiderült, a pápának fogalma sincs, milyen nyelven beszélnek a magyarok (Wesselényi 2006, 133).

A magyar és olasz nyelv kapcsolatáról két vidám történet is ide kívánczik: az első Dsida Jenő *Magyar karaván Itálián keresztül* című könyvéből, a másik Móra Ferenc *Olaszországi csavargásom* című tudósításából való:

Minden csoportban volt egy-két ember, aki tűrhetően beszélt olaszul, ezek azután tolmácsolták a többiek kíváncságát is. De a pincérek, portások, szállodások nagyobbik része tudott németül, angolul vagy franciául. A kipihent utasok jókedve határtalan volt. Féktelen vidámsággal tréfálkoztak a pincérekkel és szobalányokkal. Legnagyobb kedvük abban lelet, hogy olasz hangzás szerint elferdített szavakkal beszéltek az értetlenül bámuló zavartan mosolygó talianokkal.

– Faio il labo – panasolta az egyik keserves arcot vágva, és fájós lábára mutatva.

– Ciocolo il mancio – köszönt valaki udvariasan egy elegánsan öltözött hölgynek.

Még mulatságosabb volt annak az esete, aki kétségbeesve kiabált ki a füle ablakán:

– Hordáró, hordáró!

Mikor megjelent a hordár, rámutatott két bőrdíjére:

– Chetto ciomaggio.

A hordár szó nélkül levette a kért koffert és indult kifelé. Lám, milyen kitűnően tudok olaszul, dicsekedett kacagva magyar barátunk.

– Ördögöt tud, uram. Én tudok magyarul.

Düledetünk a fékvesztett nevetéstől (Dsida 1933, 19).

A Bakonyán

Hogy mi az a bakonya, azt én nem tudom, és azt ne is éntőlem tessék megtudakolni. ... Nekem ugyanis Velencébe kellett eljőnnöm, hogy először találkozzam vele az életben. Itt sem hallottam, csak a szótáromban látom, de hát annak hinnem kell, mert annak az a címe, hogy „magyar–olasz szótár, összeállította Lengyel János, a magyar nyelv tanítója a fiumei m. kir. tengerészeti iskolában”. Ebből látni való, hogy a könyv nem éppen a jelen való esztendőben szerkesztődött, sőt kissé idejét múlta a fiumei m. kir. tengerészeti iskolával együtt. De hát nem volnék könyvtárigazgató, ha az impériumom alá tartozó szótárakból nem azt hoztam volna el, amelyik a legügyefogyottabb (Móra 2006, 10).

Azok az idők elmúltak, amikor a magyar átlagpolgár bízhatott latin és francia ismereteiben, mint kiindulási alapon. Igaz, az általában első idegen nyelvként megismert angol is sok latin elemet tartalmaz, és hát az olaszok is ezt a nyelvet tanulják.

Akár tanulunk olaszul, akár nem, a mai utazót is érhetik meglepetések. De minden nehézségen átsegít bennünket az olaszok segítőkészsége, akik nagyra értékelik, ha anyanyelvükön szólunk hozzájuk. Vagy Berczeli nyomán kicsit máshova helyezve a hangsúlyt:

„Az olaszok általában nem tételezik fel az idegenről, hogy olaszul valaha is megtanulhat. Ha az ember megszólítja őket, látszik rajtuk, hogy nem hisznek a saját fülüknek, s többször is elisméltetik a különben egyszerű mondatot. S akkor úgy válaszolnak, szintén udvariasságból, mint ahogy egy gyermeknek szoktak. S talán igazuk is van. Európa népei egy kissé valamennyien az ő gyermekeik.” (Berczeli 1958, 28.)

IRODALOM

TANULMÁNYOK

MARAZZINI Claudio 1994. *Storia della lingua italiana*. Il Mulino, Bologna. 329–340.

MÉSZÁROS István 1981. (szerk.) *Ratio Educationis*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

NÉMETH László 1980. Füsü József Tengeri szél. In: *Utolsó széttekintés*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 258–262.

- SIMONE Rafaele 1996. Liberi non sarei. In: *Italiano e oltre*, 9, 123–125.
- SZÉPE György 2002. Nyelvpolitika – Pannoniából nézve. In: *Közép-Európa: Egység és sokszínűség*. Szombathely. 27–41.
- TRIFONE Pietro 2007. L'italiano errante dei viaggiatori. In: *Malalingua*. Il Mulino, Bologna. 37–48.
- VEDOVELLI Massimo 2002 *L'italiano degli stranieri*. Carocci, Roma. 47–67.

EGYÉB ÍRÁSOK

- BEKE Kata 2001 *Az én Itáliám*. Korona, Budapest.
- BERCZELI A. Károly 1958. *Kék ég alatt. Vándorlás Olaszországban*. Táncsics Kiadó, Budapest.
- BOROS Miklós 1971. *Visszanéztem félutamból*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- BUZÁSI János 1969. *Napfényes Itália*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- CSÁSZÁR Ferenc 1844. *Utazás Olaszországban*. I-II. kötet. Buda.
- DSIDA Jenő 1933. *Magyar karaván Itálián keresztül*. Szent László Nyomda, Nagyvárad.
- FÜSI József 1959. *Tengeri szél*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- HOVÁNYI Ferenc 1851. *Olasz út 1850-ben*. Kerk és Picker, Bécs.
- KARINTHY Ferenc 1989. *Italia mia*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- KARINTHY Frigyes: Szépiát ettem. In: *Minden másképp van*. Athenaeum, Budapest.
- JÁNOSSY Gábor 1902. *Olasz földön*. A szerző kiadása, Szombathely.
- LÉNÁRD Sándor 1973. Róma, 1938. In: *Völgy a világ végén és más történetek*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- LÉNÁRD Sándor 2003. A római olasz nyelv. In: *Egy magyar idegenvezető Babel tornyában*. Typotex, Budapest.
- MÓRA Ferenc 2006. *Olaszországi csavargásom*. ERI kiadó, Budapest.
- PASSUTH László 1966. *Kutatóárók*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- RÁDL Ödön 1877. *Egy tél Olaszországban*. Saját kiadás, Nagyvárad.
- TALPASSY Tibor 1977. *Ősz Itáliában*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- ZÁDORI János 1867. *Útívázlatok Olaszországból*. Lyceum Nyomda, Eger.
- WESSELÉNYI Polixéna 2006. *Olaszthoni és schweizi utazás, 1842*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár.